

MONIKA ZAŚKO-ZIELIŃSKA

Wrocław, Polen

Próba charakterystyki biolektu – język a wiek

1. Warianty polszczyzny uzależnione od płci czy wieku zostały po raz pierwszy wprowadzone do typologii odmian językowych przez Teresę Skubalankę (1976:261) jako styl biologiczny, a później przez Aleksandra Wilkonia (2000:101-103), który posłużył się terminem biolekt. Umieszczenie biolektu w typologii języka polskiego jest odbiciem istniejącego stanu badań, czyli tradycyjnego zainteresowania językiem dzieci i młodzieży szkolnej, przede wszystkim w ramach językoznawstwa stosowanego oraz nowszego obszaru badawczego, ale bardziej eksplorowanego, który wypełniają analizy języka kobiet.

2. Zanim pojawił się termin biolekt, potwierdzeniem istnienia zależności między językiem a wiekiem była definicja idiolektu, czyli zespołu nawyków mownych jednostki w danym czasie (Hockett 1968:368). Jednak oprócz dostrzeżenia zmienności języka w historii życia jednostki zwrócono też uwagę na istnienie języka macierzystego (*langue maternelle*), który jako język najbliższy, zostawia niezatarte ślady do końca życia i ujawnia się, pomimo zmiany języka, w chwilach silnych przeżyć. (Wilkoń 2000:104). Podobną trwałością mogą się też charakteryzować jednostki familektu, które zachowują się – nierzadko z pokolenia na pokolenie – i mają zdolność podkreślania i wzmacniania więzi rodzinnych między ludźmi (Chlebda 2005:314).

2.1. Mimo że nazwa biolekt wskazuje na wpływ czynników biologicznych na język, to w opisie tego pojęcia nie sposób pominąć także przyczyn psychicznych, społecznych czy kulturowych. Wyjaśnienia te nie satysfakcjonują jednak wszystkich badaczy, gdyż wskazanie złożoności czynników warunkujących istnienie biolektu nie zmienia podkreślanej przez nazwę dominacji czynnika biologicznego. Dlatego też oprócz terminu biolekt używanego w kontekście języka kobiet po-

jawił się też związany z pojęciem płci kulturowej *genderlect* – efekt socjalizacji, kultury i interakcji międzyludzkich (Leszczyńska 2001:30).

W analizie zależności między językiem a wiekiem również warto uwzględnić kilka istniejących definicji wieku, które wprowadzają nieco inne perspektywy badawcze, a są to: wiek kalendarzowy (metrykalny) – obejmujący czas od narodzin człowieka; wiek biologiczny – odzwierciedlający stan rozwoju, zdrowia w danym momencie życia; wiek psychologiczny – związany z funkcjonowaniem intelektualnym człowieka, także sprawnością motoryczną oraz wiek społeczny – uwzględniający liczbę pełnionych ról społecznych. Złożoność czynników pozwalających określić wiek jednostki bardzo pomaga w opisie biolektu, który nie może być oczywiście analizowany metrykalnie, ale pozwala na wskazanie elementów charakterystycznych dla określonego wieku biologicznego, psychologicznego czy społecznego. W ramach typologii języka wyodrębniony został również psycholekt – odmiana języka, której ślady możemy łączyć także ze ściśle określonymi etapami życia ludzkiego (np. dysgrafia czy demencja). Psycholekty są jednak przede wszystkim następstwem istnienia chorób psychicznych, ale warto też zauważyć, że zwłaszcza w języku osób starszych bardzo trudno oddzielić zmiany językowe wynikające z naturalnych procesów starzenia od tych, które powodowane są przez choroby.

3. Chociaż termin biolekt został wprowadzony do typologii języka stosunkowo niedawno, to zagadnienia związane z wpływem wieku na język już od wielu lat znajdują się w obszarze zainteresowań kilku dyscyplin językoznawczych:

a. psycholingwistyki – zajmującej się procesem akwizycji języka oraz badaniem zależności między mową a myśleniem;

b. socjolingwistyki, która pokazuje, jak w języku odzwierciedla się historia życia jednostki, pełnione przez nią role społeczne oraz wydarzenia życiowe, przełomowe czy pokoleniowe;

c. językoznawstwa statystycznego – w ramach którego podejmowane są próby ustalania chronologii tekstów, na podstawie wybranych wskaźników ilościowych, które potwierdzają ewolucję stylu osobniczego w czasie (Sambor 1972:107);

d. językoznawstwa sądowego – pomagającego w ustalaniu autorstwa tekstów m.in. dzięki przybliżaniu informacji na temat wieku nadawcy lub w datowaniu dokumentu na podstawie materiału porównawczego. Analiza obejmuje tutaj zarówno teksty pisane, jak i mówione w ramach badań fonoskopijnych.

4. Punktem wyjścia do opisu biolektalnego zróżnicowania języka pod względem wieku jest zarysowanie faz życia jednostki, które najczęściej ujmowane są w czterech etapach: dzieciństwo, młodość, wiek średni i starość; w rozmaity sposób uszczegóławianych i osadzanych w różnych okresach czasowych (Dobro-

wolska 1992:79). Najściślej opisany jest czas dzieciństwa, w którym dokładnie wyznaczono poszczególne okresy, podlegające przede wszystkim wpływowi czynników biologicznych (Aitchison 1991:90). Dostyc duzo napisano tez o jezyku ludzi starszych w ramach pedagogiki, psycholingwistyki czy gerontologii. Najmniej informacji zas dotyczy zmian jezykowych w mlodości i wieku srednim, chociaz sa to wazne etapy rozwoju sprawnosci komunikacyjnej, ale nieco trudniejsze do datowania. Trzeba sie tutaj odniesc raczej do bardzo ogolnie wyznaczonych przedzialow czasowych, ktore dookrelimy przez rozmaite wydarzenia zyciowe czy pelnione role spoleczne. Decydujacy m kryterium wyrozniania mlodziemy jest sytuacja edukacyjna, gdyz najczesciej przyjmuje sie, ze mlodziemy to ci, ktorzy sie uczą, a nie pracuja (Fatyga 1999:50). Innym wskaźnikiem wydzielania tej grupy jest uczestnictwo w subkulturach, rozpoczynajace sie w okresie inicjacyjnym, szczegolnie nasilone wzród mlodziemy starszej, a wygasajace stopniowo wzród mlodych doroslych. Ta ostatnia grupa, czyli mlodzi dorosli (ok. 20–24 lat), moglyby byc opisana takze dzieki przekroczeniu momentu startu zyciowego, przygotowywaniu sie do podjecia pracy lub podjeciu pracy. Etap sredkowej doroslosci zas to czas rodzicielstwa, wystepowania w maksymalnej liczbie rol spolecznych, a w zwiazku z zaangażowaniem w prace zawodowa – przyswajania profesjolektow.

5. Zmiany w obrębie języka osobniczego uwarunkowane biologicznie i psychologicznie mają do pewnego stopnia przewidywalny charakter, gdyż wynikają z akwizycji języka, która przebiega u poszczególnych osób w zbliżony sposób, jeżeli tylko zgodna jest normami rozwojowymi i nie zostanie zakłócona przez wpływ czynników środowiskowych.

5.1. Sprawność systemowa na przestrzeni życia jednostki ma charakter narastający i zgodnie z koncepcją dwupoziomowości normy językowej (Cegiela 1996:32) najpierw dochodzi do poziomu zgodnego z normą użytkową, a dopiero później może osiągnąć wymagania normy wzorcowej. Dlatego też pierwszy etap opanowania języka wyklucza z reguły znajomość osobliwości językowych, które są uwarunkowane historycznie i nie podlegają prawu analogii. Zdecydowanie później pojawiają się też w języku osobniczym niektóre struktury składniowe wymuszone przez komplikację treści w wypowiedzi oraz chęć uwypuklenia relacji temporalnych czy przyczynowo-skutkowych między zdarzeniami.

5.2. Zmiany wynikające z akwizycji języka obejmują również stopniowe bogacenie zasobu słownictwa, który przyrasta stopniowo – najpierw obejmuje język potoczny, dopiero później wzbogacany jest elementami reprezentującymi inne odmiany polszczyzny. Dlatego aby móc spojrzeć na słownictwo nadawcy z perspektywy biolektalnej, warto porównać je z zasobem podstawowym leksyki, wykorzystując np. słowniki minimum, słowniki frekwencyjne, korpusy ogólne

języka polskiego czy zestawienie wyrazów współnoodmianowych (Markowski 1992:7-93). Porównania te pozwalają ocenić stopień nasycenia wypowiedzi elementami oficjalnymi, socjolektalnymi, profesjolektalnymi, książkowymi, zapożyczeniami czy archaizmami, co może ułatwić przyporządkowanie wypowiedzi nadawcy odpowiedniej fazie życia.

Zasób leksykalny użytkownika języka jest także świadectwem jego kompetencji gatunkowej. Na podstawie realizacji przymusów świata dyskursu, czyli wymogów tematyczno-stylistycznych związanych z danym typem tekstu (Kita 1998:24), można ocenić umiejętność tworzenia określonego typu wypowiedzi, którą rozpoznajemy na podstawie obecności wyrazów-kluczy oraz stosownego doboru środków językowych. Niestety umiejętność sprawnej zmiany rejestrów, czyli przechodzenia od nieoficjalności do oficjalności w trakcie kontaktów językowych, chociaż jest powiązana z nabywanym wraz z wiekiem doświadczeniem komunikacyjnym, nie musi być udziałem każdego użytkownika języka (por. Bernstein 2004). Bardzo często nadawca potrafi zgodnie z normą gatunkową odtworzyć ramę tekstu (np. formułę adresatywną, fragment inicjalny i finalny), ale środkowa część wypowiedzi nie harmonizuje już stylistycznie z jej rozpoczęciem i zakończeniem, co może świadczyć o wieku i powiązanim z nim wykształceniu autora, ale również obrazować jego utrwalone nawyki językowe. Z tego też powodu o wieku autora możemy wnioskować często na podstawie opanowania danej sprawności językowej, a niej jej braku.

5.3. Zasada ta dotyczy również kształtowania się umiejętności narracji czy akwizycji języka pisanego, które rozwijają się wraz z wiekiem, ale nie u każdego użytkownika języka muszą osiągnąć etap końcowy. I tak przyswajanie umiejętności opowiadania obejmuje kolejno wg Pontius (por. Kaczmarek 1998:67):

- a. brak umiejętności łączenia czynności w spójną całość,
- b. niemożność dokonania zmiany zasady działania,
- c. pojawienie się umiejętności planowania,
- d. możliwość zmiany planu działania.

Jednak nawet rozwój tej jakże często aktualizowanej w życiu formy wypowiedzi, jaką jest narracja, może zatrzymać się na pewnym etapie i nie będzie ewoluować wraz z wiekiem mówiącego.

5.4. Podobnie finalnym etapem akwizycji języka pisanego jest osiągnięcie określonych umiejętności poznawczych, takich jak: zdolność do dekontekstualizacji, myślenia krytycznego, uogólniania zjawisk i ich klasyfikacji (Marody 1987:71-97), które nie występują u wszystkich osób dorosłych. Można natomiast zauważyć, że dla języka dziecka charakterystyczne jest sytuacyjne, a nie abstrakcyjne porządkowanie wypowiedzi, natomiast etap przejściowy przyswajania języka pisanego obfituje w teksty, w których przenikają się elementy pisane i mówione (por. Skudrzyk 2005).

6. Ustalenie, czy przyswojenie danej umiejętności jest odzwierciedleniem wieku nadawcy, czy też obrazuje jego nawyki językowe, jest możliwe przede wszystkim na podstawie całościowej analizy tekstu. Jeżeli którakolwiek z obserwowanych sprawności pozostaje w dysharmonii z innymi, to należy bardzo ostrożnie wnioskować o wieku autora. Wartościowym punktem odniesienia może stać się wtedy obraz pisma dającego ogólne wskazówki dotyczące wieku nadawcy – pismo szkolne: 6-18 lat; pismo dojrzałe: 19-60 lat; pismo starcze: od 61 lat. Również i w tym podziale najlepiej scharakteryzowany jest etap najwcześniejszy przyswajania pisma ręcznego, który obejmuje stadium opanowywania schematów liter i ich połączeń (do końca I klasy), stadium modyfikacji pisma (klasy II do IV) charakteryzujące się osłabianiem wpływu wzorca elementarzewego i wzorca demonstrowanego przez nauczyciela oraz stadium indywidualizacji pisma (od klasy IV), czyli utrwalania cech osobniczych umożliwiających badania porównawcze (Luśnia 2002:422-432). Pismo starcze, które może pojawiać się powyżej 60 roku życia, czyli według mianownictwa WHO w kalendarzowym wieku podeszłym (60-75 lat), w wieku starczym (76-90) lub dopiero w wieku sędziwym (powyżej 90), charakteryzowane jest natomiast jako jedno zjawisko o charakterze biologiczno-psychologicznym wyróżniające się dzięki wskaźnikom, takim jak: drżenie duktu, mała czytelność, zwiększone rozmiary, wadliwa interpunkcja, zmiany w stosowaniu znaków diakrytycznych lub ich zanik, występowanie elementów pisma szkolnego, nieregularne odstępki, chaotyczne marginesy (Widła/Sójka 2006:382, por. np. Epstein 2002, Gajdowski 2002) oraz tzw. paragrafia patologiczna, czyli nadmiar różnego rodzaju błędów (Feluś 2000:53). Oczywiście podobne elementy odnajdujemy czasami w piśmie ręcznym osób dojrzałych, ale ich występowanie jest przejściowe, gdyż pojawiają się z powodu złych warunków pisania, zmęczenia, emocji czy chorób. Natomiast opóźnione w stosunku do wieku kalendarzowego występowanie cech pisma starczego związane jest z wykształceniem i wykonywanym wcześniej zawodem.

7. Drugim motywem ewolucji biolektu są czynniki społeczne i kulturowe, których odbiciem są tendencje rozwojowe w polszczyźnie czy moda językowa, najwyraźniej ukazujące się w mowie młodego pokolenia, ponieważ jego język się dopiero kształtuje i pozostaje pod bardzo silnym wpływem środowiska. Spośród wielu językowych znaków czasu wskazywanych przez językoznawców wymienię tylko kilka. Należy do nich m.in. obecność interferencji językowych, np. współcześnie spowodowana swobodą wymiany informacji, podróżowania, zmianami edukacyjnymi i ekonomicznymi, które zachęcają do opanowywania języków obcych i poznawania innych kultur. Ważnym wyróżnikiem współczesnej sytuacji językowej stało się też nastawienie na kształtowanie własnej odrębności i umiejętność jej autoprezentacji, co wpływa na swobodę i oryginalność kształtowania wypowiedzi zmierzającą czasami nawet w kierunku reklamy. Jednym z istotnych wskaźników diagnostycznych jest również współczesna językowa realizacja

grzeczności, która stała się strategią, a nie nawykiem językowym obejmującym wszystkie przekazy tworzone przez jednego nadawcę.

8. Źródłem trzeciej grupy cech ewoluujących w języku osobniczym są trudne do sprecyzowania doświadczenia biograficzne, które powodują, że w ciągu życia użytkownika języka nasila się lub maleje obecność pewnych elementów. Mogą być one obserwowane jedynie na podstawie obszernego materiału porównawczego, który nie zawsze jest dostępny, a dodatkowo wymaga stawiania bardzo intuicyjnych hipotez badawczych. Największą trudnością dla badacza, jak pisze Jadwiga Sambor (1972:100), jest bowiem wybór cech ewoluujących, gdyż dla każdego autora zespół cech tekstu zmieniających się w czasie jest inny. Ważne jest jednak i to, że ukształtowanie się wyrazistego idiolektu rozumianego zgodnie z opisem Zenona Klemensiewicza (1961:205-206) jako styl samorzutny będący obrazem osobniczych właściwości mówiącego oraz styl umyślny (efekt świadomego wysiłku w chwili mówienia) jest rezultatem rozwoju świadomości językowej osiąganego wraz z wiekiem i wykształceniem.

9. Typologia języka zawiera spojrzenie na język z perspektywy społecznej, dlatego biolekt jako odmianę języka o wiele łatwiej zidentyfikować i opisać jako zjawisko społeczne niż osobnicze. Perspektywa społeczna pozwala wskazywać wspólne kolejnym pokoleniom cechy języka, które wynikają z tendencji rozwojowych języka, mody językowej, przemian kulturowych, społecznych czy ekonomicznych. Dzięki świadomości istnienia różnic w języku poszczególnych grup wiekowych łatwiej jest dostosować wypowiedź do odbiorców, tak aby była skutecznym środkiem perswazji czy przekazywania informacji. W języku jednostki zmiany języka w czasie motywowane są jednocześnie przez kilka czynników (m. in. wiek, wykształcenie, zawód, zainteresowania), więc bardzo trudno je wyodrębnić, ale jest to możliwe, zwłaszcza gdy dysponujemy odpowiednim materiałem porównawczym, co pozwala np. ustalić chronologię tekstów napisanych przez jednego autora.

Bibliografia

- AITCHISON Jean, 1991, *Ssak, który mówi. Wstęp do psycholingwistyki* (przeł. Czarnecka M.), Warszawa.
- BERNSTEIN Basil, 2004, Kod rozbudowany i ograniczony, w: Godlewski Grzegorz/Mencel Andrzej/Sulima Roch (red.), *Antropologia Słowa. Zagadnienia i wybór tekstów*, Warszawa, s. 135-141.
- CEGIELA Anna, 1996, Norma wzorcowa i użytkowa w komunikacji we współczesnej polszczyźnie, w: Miodek Jan (red.), *O zagrożeniach i bogactwie polszczyzny*, Wrocław, s. 25-33.
- CHLEBDA Wojciech, 2005, *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*, Opole.
- DOBROWOLSKA Danuta, 1992, Przebieg życia – fazy – wydarzenia, w: *Kultura i Społeczeństwo* 2, s. 75-87.

- EPSTEIN Gedeon, 2002, Podstawowe zasady badania pisma starczego, w: Kegel Zdzisław (red.), *Problematyka dowodu z ekspertyzy dokumentów*, Wrocław, s. 192-195.
- FATYGA Barbara, 1999, *Dzicy z naszej ulicy. Antropologia kultury młodzieżowej*, Warszawa.
- FELUŚ Antoni, 2000, *Identyfikacja kryminalistyczna na podstawie języka pisanego*, Kraków.
- GAJDOWSKI Jerzy, 2002, Obraz pisma osób starszych o różnym poziomie wykształcenia (komunikat z badań nad pismem osób w wieku podeszłym i starczym), w: Kegel Zdzisław (red.), *Problematyka dowodu z ekspertyzy dokumentów*, Wrocław, s. 118-121.
- HOCKETT Charles E., 1968, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, (przeł. Topolińska Z./Jurkowski M.), Warszawa.
- KACZMAREK Bożydar L. J., 1998, *Mózg. Język. Zachowanie*, Lublin.
- KITA Małgorzata, 1998, *Wywiad prasowy. Język – gatunek – interakcja*, Katowice.
- KLEMENSIEWICZ Zenon, 1961, Jak charakteryzować język osobniczy?, w: Klemensiewicz Zenon, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa, s. 204-214.
- LESZCZYŃSKA Agnieszka, 2001, Feministki o języku, w: „Zadra. Pismo feministyczne” 1/6, s. 30-31.
- LUŚNIA Tomasz, 2002, Kształtowanie się cech osobniczych pisma ręcznego podczas procesu nauczania dzieci w wieku wczesnoszkolnym (kl. I–V szkoły podstawowej), w: Kegel Zdzisław (red.), *Problematyka dowodu z ekspertyzy dokumentów*, Wrocław, s. 422-432.
- MARKOWSKI Andrzej, 1992, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, Wrocław.
- MARODY Mirosława, 1987, *Technologie intelektu. Językowe determinanty wiedzy potocznej i ludzkiego działania*, Warszawa.
- SAMBOR Jadwiga, 1972, *Słowa i liczby. Zagadnienia językoznawstwa statystycznego*, Wrocław.
- SKUBALANKA Teresa, 1976, Założenia analizy stylistycznej, w: Markiewicz Henryk/Sławiński Janusz (red.), *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*, Kraków.
- SKUDRZYK Aldona, 2005, *Czy zmierzch kultury pisma? O synestezji i analfabetyzmie funkcjonalnym*, Katowice.
- WIDŁA Tadeusz / SÓJKA Mirosław, 2006, Pismo starcze księży, w: Kegel Zdzisław (red.), *Logiczne podstawy opiniowania ekspertyz dokumentów a praktyka*, Wrocław, s. 381-386.
- WILKOŃ Aleksander, 2002, *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Katowice.